

МБУ «Биектау үзөклөшкөн китапханэлэр системасы»
Биектау үзөк китапханә

*Югары рухилык
һәм мәгърифәтчелек идеяләренәң чыганақлары
Әдәбият исемлеге*

Биектау, 2026 ел

УДК 01
ББК 91.9:7
Ю17

Төзүчө: Г.Ф. Хэйруллина

Ю17 Югары рухилык һәм мәгърифәтчелек идеяләренен чыганакалары :
эдәбият исемлеге / МБУ «Биектау үзәкләшкән китапханәләр системасы»,
Биектау үзәк китапханә ; төзүчө Г.Ф. Хэйруллина. — Биектау, 2026. — 18 б.

УДК 01
ББК 91.9:7

Эчтэлөк

ТӨЗҮЧЕДЭН.....	4
ХЭСЭНГАТА ГАБЭШИ	5
ЭХМЭДЪАДИ МАКСУДИ	7
САДРИ МАКСУДИ.....	10
МӨХЭММЭТГАЛИ МЭХМУДОВ	13
ГАЛИМЖАН БАРУДИ.....	15
ФАЙДАЛАНЫЛГАН ЧЫГАНАК.....	18

Төзүчедән

Бу исемлек Биектау муниципаль районында туып-үскән, татар халкының аңына һәм мәдәниятенә зур өлеш керткән мәшһүр педагогларга, мәгърифәтчеләргә, дин һәм жәмәгать эшлеклеләренә багышланган. Алар белән хаклы рәвештә горуруланьрга мөмкин, чөнки алар жәмгыятькә яңа идеяләр алып килергә курыкмаганнар, наданлыкка һәм ышануларга каршы көрәшкәннәр, мәгърифәтне тарату, жәмгыятьтә үзгәрешләр кертү өчен чыгыш ясаганнар. Алар бик катлаулы тарихи чорда яшәгәннәр һәм аларның мирасы безнең өчен шуның кадәр кыйммәтле.

Аларның барысын да илдә югары әхлакый идеалларны кертү, халыкның иминлеге турында кайгырту аша мәгърифәтне тарату омтылышы берләштерә. Шулай ук алар жәмгыятьне һәм кешене реформалаштырырга, аңа яңа белемнәр салырга, яңа жәмгыятьтә яшәргә эзерләргә кирәк дип санаганнар. Моның өчен мәгариф учреждениеләрен, шулай ук мөселманның дөнъяви белемгә булган мөнәсәбәтен үзгәртәргә кирәк булган. Алар телләрен, төрле фәннәрен һәм мәдәниятләрен өйрәнүне файдалы дип санаганнар, кеше үз диненә, ышануларына, гадәтләренә генә "бәйләнеп калырга яки ябышып" тиеш түгел. Ул башка мәдәниятләренә дә белергә һәм кабул итәргә тиеш.

Бу исемлек илдә дә, чит илләрдә дә дини фикер, фәлсәфә һәм мәгърифәт юнәлешләренә йогынты ясаган күренекле эшлеклеләргә багышланган хезмәтләр спектрын тәкъдим итү максатыннан төзелгән. Без бу исемлекнең үзгәрешләр идеяләре тарихын һәм якташларыбыз иҗат иткән чорның рухи мирасын тирәнтен өйрәнү өчен файдалы корал булачагына өметләнәбез.

Исемлек әдәбият массивының кечкенә генә өлешен тәшкил итә, әмма ул сезгә күренекле эшлеклеләр һәм мөһим хезмәтләр турында гомуми күзаллау булдырырга мөмкинлек бирәчәк. Исемлеккә Биектау Үзәк китапханәсе фондында булган әдәбият тасвирламалары кертелгән. Мөхәммәтгали Мөхмүдов турындагы бүлектә китапханәдә сакланмаган басмаларның электрон вариантлары китерелгән.

Библиографик тасвирлау Дәүләт стандартына Р 7.0.100-2018 «Библиографик язма. Библиографик тасвирлама. Гомуми таләпләр һәм төзү кагыйдәләре» туры китереп бирелә. Материал авторлар һәм исемнәр буенча алфавит тәртибендә урнаштырылган.

Бу исемлек китапханә хезмәткәрләренә, мәдәният учреждениеләре хезмәткәрләренә, укытучыларга, студентларга, укучыларга һәм күренекле эшлеклеләренң тормышы һәм иҗаты белән кызыксынучыларның барысына да тәкъдим ителә.

Хəsəнгата Габəши
(Хəsəнгата Мəхəммəт улы Габəши)
(11.01.1863-07.08.1936)

Күренекле жəмəгатъ һəм дин эшлеклесе, тарихчы галим, педагог, жəдитчелек хэрəkəтенeң мəшһүр вəкиле.

«Мин искедэн халыкның иң түбән катлавына дһəмият бирə идем.»

Хəsəнгата Габəши

Хəsəнгата Габəши 1863 елның 11 гыйнварында Казан губернасы Казан өязе, хэзерге Биектау районының Кече Солабаш авылында туа. Башлангыч белемне бабасыннан һәм әтисеннән ала. 1874-1886 елларда Казан шәһәренең Әжем мәчете каршындагы «Гаффария» мәдрәсәсендә шәкерт, аннан мөгаллим булып хезмәт итә.

1889 елда Казан эшмәкәрләре бертуган Юнысовларның мөселман балалары ятимханәсендә укыта, анда шәһәрдә беренчеләрдән булып жәдитчә укыту ысулларын кертә.

1890 елда Кече Солабаш авылы мәчете имам-хатыйбы, 1894 елдан ахун булып тора.

1895-1899 елларда Оренбургның Мөселман Диния нәзарәтендә казый, бер үк вакытта «Галия» һәм «Госмания» мәдрәсәләрендә укыта, төрле химаячелек жәмгыятьләренең әгъзасы була.

1899 елда сәламәтлеге какшау сәбәпле, Кече Солабашка әйләнеп кайта һәм сәүдәгәр Г.Хөсәеновның матди ярдәме белән жәдитчә белем бирә торган мәктәп ача. Анда традицион фәннәр белән беррәттән, Көнчыгыш халыкларының тарихы, географиясе, мәдәнияте укытыла.

1905-1915 елларда Оренбургның Мөселман Диния нәзарәтендә казый. 1915 елда Кече Солабаш авылы мәдрәсәсенә кайта. I һәм II Бөтенрәсәй мөселман съездлары эшендә катнаша (президиум әгъзасы итеп сайлана).

1917 елдан Казан өязенең идарәсе Кече Солабаш авылында урнашкан икенче мөхтәсибәтендә мөхтәсиб вазифаларын башкара, бер үк вакытта фәнни-тикшеренү һәм педагогик эшчәнлек белән дә шөгыйльләнә.

Октябрь революциясеннән соң Арча кантонының педагогия курсларында укыта. ТАССР Үзәк музеенең татар-мөселман коллекциясен әзерләүдә зур роль уйный. Эчке Русия һәм Себер мөселманнарының Үзәк Диния нәзарәте әгъзасы.

1932 елның гыйнварында кулга алына, хөкем ителеп Архангельск өлкәсенә төзәтү эшләренә жиберелә. 1936 ел башында сәламәтлеге какшау сәбәпле иреkkә чыгарыла. 1936 елның 7 августында Кече Солабаш авылында вафат була.

1. Габаши, Х.-Г. Мое отношение к Марджани ; Самостоятельные мысли и сила критики Марджани ; Марджани был обновлителем и другие / Х.-Г. Габаши // Шигабутдин Марджани : сборник статей, посвященный 100-летию Ш. Марджани, изданный в 1915 г./ автор предисловий Р. Мухаметшин. — Казань : Иман, 2024. — С. 396-400.
2. Габаши Хасан-Гата // Ислам на европейском Востоке : энциклопедический словарь / под редакцией Р. А. Набиева. — Казань : Магариф, 2004. — С. 64-66.
3. Габаши Хасан-Гата (1863-1933) // Шигабутдин Марджани : сборник статей, посвященный 100-летию Ш. Марджани, изданный в 1915 г./ автор предисловий Р. Мухаметшин. — Казань : Иман, 2024. — С. 489-490.
4. Заһидуллин, И. К. Мәҗрифәтче һәм җәмәгать эшлеклесе (Хәсәнгата Габәши) / И. К. Заһидуллин // Мөфтиләр һәм казылар : (мәхкәмәи шәргыя (1788-1917) рәисләре һәм әгъзалары турында очерклар) / И. К. Заһидуллин. — Казан : Татарстан китап нәшрияты, 2021. — Б. 197-218.
5. Лерон, Л. Иганәчеләр — «Хөсәения» мәдрәсәсендә / Л. Лерон // Мәдәни җомга. — 2025. — 21 март. — Б. 17.
6. Салихов, Р. Хасангата Габаши (1863-1936) / Р. Салихов // Очерки истории Высокогорского района Республики Татарстан / Институт истории Академии наук Республики Татарстан, Центр по изучению историко-культурного наследия народов Татарстана ; Администрация Высокогорского района Республики Татарстан ; составители : Р. Р. Салихов [и др.]. — Казань : Мастер Лайн, 1999. — С. 272-280.
7. Салихов, Р. Хасангата Габаши (1863-1936) / Р. Салихов // Татарские интеллектуалы: исторические портреты / составитель Р. М. Мухаметшин. — Казань : Магариф, 2005. — С. 142-150.
8. Салихов, Р. Хасангата Габаши / Р. Салихов // Высокогорский район: вчера, сегодня, завтра = Биектау районы : Кичә. Бүген. Иртәгә / Н. К. Ахметзянов, З. З. Хуснияр. — Казань : ИП Хуснутдинова Зилия Зиннуровна, 2015. — Б. 151.
9. Салихов, Р. Хасангата Габаши / Р. Салихов // Высокогорские вести. — 2017. — 20 октября. — С. 4-5.
10. Хасан-Гата Габаши // Ислам и музыка / составитель, переводчик, автор вступительной статьи Г. Сайфуллина. — Казань : Татарское книжное издательство, 2015. — С. 40-87. — Содержание: Хасан-Гата Габаши в дискуссии о дозволенности музыки в исламе ; Шигырь вә гыйна хакында голяма вә фикъһе исламының фикерләре ; Взгляды исламских ученых и правоведов на стихи и пение.
11. Хәсәнгата Габәши (1863-1936) // Сәхнә. — 2025. — № 10. — Б. 44-46.

*«Татар халкы үзенең мәдәни үсешенә ярдәм
иткән Габәшиләр нәселен белергә һәм алар
мирасыннан хәбәрдар булырга тиеш.»
Марсель Әхмәтҗанов*

Ähmädhäди Максуди
(Ähmäthäди Низаметдин улы Максудов,
Һади Максуди, Äхмэд Максуди)
(28.09.1868-28.06.1941)

Күренекле татар мөгаллиме, тел галиме, жәмәгать эшлеклесе, мөхәррир, китапханәче, журналист, нәшир һәм мәктәп-мәдрәсәләр өчен дистәлэгән китап авторы.

«Татар халкына, тел һәм динне саклау өчен, мәхәллә мәктәпләрендә дә, дөнъяви гыйлем, рус телен үзләштерү өчен, «ышкуллар»да да укырга кирәк. Шул очракта гына халкыбыз, милли йөзен саклап калып, югары культуралы, көчле икътисадлы милләт булып калачак.»

Äхмädhäди Максуди

Äхмätхәди Низаметдин улы Максудов 1868 елның 28 сентябрендә хәзерге Татарстан Республикасының Биектау районы элеккеге Казан өязе Ташсу авылында туа.

1881 елда, күптәнге гаилә традициясе буенча, әтисе улын Казанның Апанай мәдрәсәсендә укуын дәвам итәргә жибергән, губерна үзегенә иң яхшы һәм абруйлы мөселман училищесына. Монда Мөдәрис Абдулгалләм Салихов житәкчелегендә яшә шәкерт ун ел дәвамында дини фәннәрне үзләштерә, аннары үзе дә кече сыйныф укучыларын укыта башлай.

1894 елда Төркиягә китә, яңа методлы мәдрәсәләрдә уку процессы һәм алдынгы интеллигенция идеяләре белән таныша.

1896 елда Казанга кайта. Экстерн имтиханнарын тапшырганнан соң Казан Татар укытучылар мәктәбендә «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә укыта. Әмма Казанга әйләнәп кайткач, аны ачык йөз белән каршы алмыйлар. Укытучының артык мөстәкыйльлеге, шәкертләр арасында популярлыгы зур булуы, Апанай мәдрәсәсе житәкчесенә яңа педагогик алымнары ошамаган. Шуңа күрә Äхмätхәди Максуди үзенә тугры булган, аның абыйсы-Дәүләт Думасының булачак депутаты Садри Максуди, яшә әдәбиятчы Гаяз Исхакый белән бергә үзенә якин булган училищедан китеп, печән мәчете каршындагы реформалаштырылган Габдулла Апанаев мәктәбенә күчәргә мәжбүр булган.

1890 еллар ахырында мөселман бертуган Юнысовлар балалар приютының мәктәптә татар теле, тарих һәм география укытучысы, беренче шәһәр башлангыч училищесында эшли.

1892 елда Максуди «Мөгаллим әүвәл» («Беренче укытучы») ижекләп өйрәтү буенча дәрәслек чыгара, ул гарәп графикасы нигезендә татар телендә уку һәм язуны тиз үзләштерү өчен иң яхшы пособиеләрнең берсе була һәм 30 тапкыр артык нәшер ителә. Анда төп өлешләре, хезмәт кораллары, йорт кирәк-яраклары, хайваннар дөнъясы, киём-салым, савыт-саба, азык-төлек темаларына аерым сүзләр, жөмлөләр һәм кыска хикәяләр бирелә; татар шәхси исемнәре, антонимнары һәм синонимнары китерелгән була.

Дәрәслекнең дәвамы 1890-нчы еллар уртасында бастырылган «Мөгаллим сани» («Икенче укытучы») әлифбасы була, ул гарәп телендә

уқырга һәм язарга өйрәтә. Ике дәреслек шулай ук казахлар, үзбәкләр, кыргызлар, башкортлар тарафыннан киң кулланылган.

1933 елда Максуди «Бөтенсоюз социал-фашистлар партиясе»н оештыруда гаепләнеп кулга алына һәм Нократ шәһәрәнә жибәрелә. 1937 елның гыйнварында аңа Казанга кайтырга рөхсәт ителәр, ләкин 1937 елның ахырында ул кабат кулга алына, 1939 елда сәламәтлеге буенча төрмәдән чыгарыла.

Максуди гомере буге татар халкының мәгърифәт һәм мәдәниятен үстерүгә багышлый. Ул революцион нигилизмга һәм консерватив схоластикага чиктән тыш эләкмәгән, татар милләте мөстәкыйль үсеш юлына басын өчен, үз халкының дөнья мәдәнияте казанышларын данларга ирешергә тырышкан. Максуди эшчәнлеге татарларда гына түгел, бөтен төрки-мөселман дөньясында да танылган.

1941 елның 28 июнендә вафат була һәм Казанның татар зиратында жирләнә.

1. Әхмәтһади Максуди турында кызыклы 12 факт // Гаилә һәм мәктәп. — 2025. — № 6. — Б. 14-15.
2. Багаутдинов, Ф. Н. Ахметһади Низамутдинович Максудов (1868-1941) / Багаутдинов, Ф. Н. // Музы и право / Ф. Н. Багаутдинов. — Казань : Татарское книжное издательство, 2010. — С. 240-241.
3. Газизуллина Г. Жизнь и деятельность замечательных людей / Г. Газизуллина // Высокогорские вести. — 2020. — № 7. — С. 1.
4. Гаффарова, Ф. Ахмедһади Максуди (1868-1941) / Ф. Гаффарова // Татарские интеллектуалы: исторические портреты / составитель Р. М. Мухаметшин. — Казань : Магариф, 2005. — 271 с.
5. Гаффарова, Ф. Әхмәтһади Максуди / Ф. Гаффарова // Высокогорский район: вчера, сегодня, завтра = Биектау районы : Кичә. Бүген. Иртәгә / Н. К. Ахметзянов, З. З. Хуснияра. — Казань : ИП Хуснутдинова Зилия Зиннуровна, 2015. — Б. 158.
6. Гаффарова, Ф. Әхмәтһади Максуди (1868-1941) / Ф. Гаффарова // Очерки истории Высокогорского района Республики Татарстан / Институт истории Академии наук Республики Татарстан, Центр по изучению историко-культурного наследия народов Татарстана ; Администрация Высокогорского района Республики Татарстан ; составители : Р. Р. Салихов [и др.]. — Казань : Мастер Лайн, 1999. — Б. 302-308.
7. Максуди, А.-Х. Дамелла-хазрат Марджани / А.-Х. Максуди // Шигабутдин Марджани : сборник статей, посвященный 100-летию Ш. Марджани, изданный в 1915 г./ автор предисловий Р. Мухаметшин. — Казань : Иман, 2024. — Б. 322-328.
8. Максуди, Ә. Бубыйлар эше хакында / Ә. Максуди // Безнең мирас. — 2024. — № 2. — Б. 10-16.
9. Максуди Хади // Ислам на европейском Востоке : энциклопедический словарь / под редакцией Р. А. Набиева. — Казань : Магариф, 2004. — С. 184-185.
10. Максудов (Максуди) Ахмад-Хади (Хади) Низамутдинович (1868-1941) // Шигабутдин Марджани : сборник статей, посвященный 100-летию Ш. Марджани, изданный в 1915 г./ автор предисловий Р. Мухаметшин. — Казань : Иман, 2024. — С. 492.

11. I Всероссийский мусульманский съезд // История татарского народа : монография / Р. Г. Фахрутдинов, Р. Р. Фахрутдинов. — 2-е изд. — Казань : Татарское книжное издательство, 2021. — С. 308-315.
12. Һади Максуди // Татар педагогик фикере антологиясе : 2 томда. 1 том : Борынгы төрки чор - XX гасыр башы / [баш мөхәррир Ф. М. Солтанов]. — Казань : Казан китап нәшрияты, 2014. — Б. 261-263.
13. Хөснияр, З. Беренче татар мөселман китапханәсе : оешуга 120 ел / З. Хөснияр // Сәхнә. — № 2. — Б. 20-23.
14. Хөснияр, З. Орчык кадәр бер малай / З. Хөснияр // Сәхнә. — 2026. — № 4. — Б. 28-31.

«Әхмәдһади Максуди – сәясәт, тел-имля, милли тәрбия, уку-укыту, татар магарифе, мәктәп-мәдрәсәләре һәм дәүләт тарафыннан ачылган рус-татар мәктәпләре яки «ышкуллар» хакында дистәләрчә мәкалә авторы.»
Ленар Гобәйдуллин

Садри Максуди
(Садретдин Низаметдин улы Максудов,
Садри Максуди Арсал)
(23.07.1878-20.02.1957)

**Россия һәм соңыннан Төркия сәясәтчесе, хокукчысы,
дәүләт һәм жәмәгать эшлеклесе.**

*“Икътисад җәһәттенән көчле буласыбыз килсә, заманча
көрәшергә өйрәник. Заманча көрәшергә беләсебез килсә, укыйк,
мәгълүмат тәхсил итик, укырга тырышыйк. Надан булмыйк,
фәкыйрьләнербез! Фәкыйрь булмыйк – бетәрбез!
Укыйк, зинһар, милләттәшләр, бетмик.”*

Садри Максуди

Садри Максуди (Максудов Садретдин Низаметдин улы)
1878 елның 23 июлендә Казан өязе Татарстан Республикасы хәзерге Биектау
районы Ташсу авылында туа.

1888 елдан Казанда Апанаев мәдрәсәсендә укый. 1893 елда ел
дәвамында Исмаил Гаспринскиның Бакчасарай мәдрәсәсендә укый, шул ук
вакытта абыйсы Әхмәдхәди Максуди да анда укыта. Этиләре үлгәннән соң,
абыйлары 1894 елда Казанга кайта, анда Әхмәдхәди үзенә энесен рус
укытучылар мәктәбенә кабул итү турында гариза яза, 1901 елда Садретдин
аны тәмамлый. Танылган татар интеллектуалы Исмаил Гаспринский киңәше
буенча Франциягә китә, анда 1901-1906 елларда Париж университетының
юриск факультетында укый һәм хокук кандидаты дәрәжәсен ала. Беренче
вакытта Франциядә бик ярлы яши, ләкин соңыннан ул Париж газетасы
корреспонденты булып эшли башлый, Россия мөселманнары турында
лекцияләр укый һәм бүтән мохтаж булмый.

1906 елда Казанга кайта. Ул сәяси тормышка кушыла, 3 нче
Бөтенроссия мөселман съезды (Түбән Новгород, 1906 елның августы)
«Иттифак әл-мөслимин» ҮК партия вакытында сайлана. Казан
губернасыннан икенче Дәүләт Думасы депутаты. Дума бюросы әгъзасы итеп
сайлана, Дума делегациясенә Англиягә сәфәрәндә катнаша. Икенче Дума
таркатылганнан соң өченче чакырылыш думасына сайлана. 1910 елда Идел
буена, Уралга, Төркестанга, Кавказга халыкны Дума һәм мөселман
фракциясе эшчәнлегә белән таныштырырга бара. Думаның дүртенче
чакырылышына сайланмый һәм Казанга әйләнеп кайта, анда адвокатлык
практикасы белән шөгыльләнә.

Февраль революциясеннән соң Казан мөселман комитеты әгъзасы (7
мартта төзелгән), Россия мөселманнарының Вақытлы үзәк бюросы әгъзасы,
Казанда Россия мөселманнарының берничә съездында катнаша.

1918 елның 5 гыйнварында Садри Максуди Милли Идарә рәисе итеп
сайлана, Россиянең Аурупа өлеше һәм Себер төрки-татар мөселманнарының
милли-мәдәни мохтарияте органы.

Казан һәм Уфа губерналары территорияләрен большевиклар басып
алганнан соң Финляндиягә күчеп китә. Соңрак ул Версаль
конференциясенә бара һәм Франциядә эмиграциядә кала. Сорбоннада
төркиләр тарихын укыта.

1924 елда ул яшь Төркия Республикасына лекцияләр курсы белән сәфәр кыла. Ататөрөк аны яңа Төркия төзелешендә катнашырга чакыра.

Әнкарада юридик мәктәпкә нигез салучыларның берсе була. Күп еллар анда укыта, аннан соң Истанбул университетында укыта башлый. Төрөк телен өйрәнү Жәмгыяте һәм Төркия тарихын өйрәнү жәмгыяте булдыруда мөһим роль уйный. Тарих һәм хокук фәлсәфәсе буенча күп хезмәтләр авторы. Өч тапкыр Төркия парламенты әгъзасы була, 1931-1935, 1935-1939 һәм 1950-1954. Шулай ук Милләтләр Лигасында Төркия делегациясе әгъзасы була.

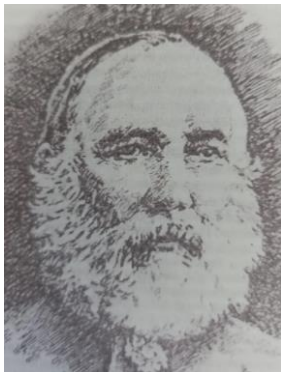
Ул 1957 елның 20 нче февралендә Төркиядә вафат була.

1. Багаутдинов, Ф. Н. Садри Максуди / Багаутдинов, Ф. Н. // Музы и право / Ф. Н. Багаутдинов. — Казань : Татарское книжное издательство, 2010. — С. 64-75.
2. Багаутдинов, Ф. Соратник Ататюрка / Ф. Багаутдинов // Республика Татарстан. — 2025. — 4 октября. — С. 5.
3. Газизуллина Г. Жизнь и деятельность замечательных людей / Г. Газизуллина // Высокогорские вести. — 2020. — № 7. — С. 1.
4. Гайнанова, М. Р. Телдә, фикердә, эштә Садри Максуди / М. Р. Гайнанова // Фәнни Татарстан. — 2018. — № 3. — Б. 87-93.
5. Гаффарова, Ф. Садри Максуди (1878-1957) / Ф. Гаффарова // Татарские интеллектуалы: исторические портреты / составитель Р.М. Мухаметшин — Казань : Магариф, 2005. — 244-253 с.
6. Гаффарова, Ф. Садри Максуди / Ф. Гаффарова // Высокогорский район: вчера, сегодня, завтра = Биектау районы : Кичә. Бүген. Иртәгә / Н. К. Ахметзянов, З. З. Хуснияр. — Казань : ИП Хуснутдинова Зиля Зиннуровна, 2015. — С. 159-160.
7. Гаффарова, Ф. Садри Максудиниң тормыш юлы (1879-1957) / Ф. Гаффарова // Очерки истории Высокогорского района Республики Татарстан / Институт истории Академии наук Республики Татарстан, Центр по изучению историко-культурного наследия народов Татарстана ; Администрация Высокогорского района Республики Татарстан ; составители : Р. Р. Салихов [и др.]. — Казань : Мастер Лайн, 1999. — С. 291-302.
8. II Всероссийский мусульманский съезд // История татарского народа : монография / Р. Г. Фахрутдинов, Р. Р. Фахрутдинов. — 2-е изд. — Казань : Татарское книжное издательство, 2021. — С. 315-318.
9. Максуди Садри // Ислам на европейском Востоке : энциклопедический словарь / под редакцией Р. А. Набиева. — Казань : Магариф, 2004. — С. 185-186.
10. Расулов, А. Н. Деятельность Садри Максудова в Туркестане / А. Н. Расулов, Ж. Ш. Юлчибаев // Эхо веков. — 2025. — № 2. — С. 170-180.
11. Садри Максуди (1878-1957) // Әдипләребез = Наши писатели : библиографик белешмәлек : 2 томда. 2 том : Л-Я / төзүче: Р. Н. Даутов, Р. Н. Рахмани. — Казань : Татарстан китап нәшрияты, 2009. — Б. 33.
12. Садри Максуди (1878-1957) // Кырык татар = Сорок татар = The Forty Tatar / Бөтендөнъя язучылар ассоциациясе ; [редколлегия : Разил Валиев һәм башкалар]. — Казань : Татарстан китап нәшрияты, 2013. — Б. 198.
13. Султанов, Ф.М. Садри Максуди: от либеральной идеи к идеи туркизма / Ф.М. Султанов // Татарская религиозно-философская мысль в общемусульманском контексте /

- Т. К. Ибрагим, Ф.М. Султанов, А.Н. Юзеев. — Казань : Татарское книжное издательство, 2002. — С. 193-197.
14. Садри Максуди: тарих һәм хәзерге заман /.Татарстан фәннәр Академиясенен Шиһабетдин Мәрҗани исемендәге Тарих институты. — Казань, 2004. — 104 б.
15. Садри Максуди турында кызыклы 12 факт // Гаилә һәм мәктәп. — 2025. — № 3. — Б. 18-19.
16. Садри Максуди : фәнни-популяр җыентык / автор-төзүче М. Р. Гайнанова. — Казань : Жыен, 2023. — 608 б. — («Шәхесләребез»).
17. Сибгатуллина, Ә. Т. Садри Максудиниң әдәби тәҗрибәсе — «Мәгыйшәт» романы / Ә. Т. Сибгатуллина // Фәнни Татарстан. — 2018. — № 3. — Б. 80-86.
18. Хәмидуллин, Л. «Төрөк йорты» журналы-зиялылар басмасы / Л. Хәмидуллин // Мәдәни җомга. — 2026. — 19 март. — Б. 10.
19. Хөсния, З. Йолдыз яңгыры... / З. Хөсния // Мәдәни җомга. — 2024. — 09 февраль. — Б. 6.

**“Садри Максуди-киң диапазонлы галим, аның хезмәтләрендә
фәннең төрле тармаклары үзләренә чагылышын таба.”**

Яхья Абдуллин

Мөхәммәтгали Мәхмүдов
(Гали Мәхмүдов, Мөхәммәдгали Мәхмүд улы
Мәхмүдов әс-Сөләнҗери)
(15.04.1824-31.01.1891)

Педагог, төрки һәм шәрәкь телләре белгече, матур язучы (каллиграфия) һәм китап миниатюрасы остасы, тәрҗемәче, статский советник.

«Рус культурасын татар халкына һәм татар халкын бөек рус культурасына якынайту юлында озак еллар эшләп килгән галимнәрдән берсе — Гали Мәхмүдов.»»

М. Гали

Күренекле татар мәҗрифәтчесе, педагог, тел галиме 1824 елда Казан өязенең Селенгур авылында (хәзер Татарстан Республикасының Биектау районы) туган. Мәхәллә мәктәбендә башлангыч белем алгач, ул яңа белем алырга Казанның — иң зур мөселман мәҗрифә үзәгенә китә. Монда яшәп шәкерт мәдрәсәнең берсендә укырга керә һәм шунда ук мөгаллимнәренң игътибарын үзенә җәлеп итә. Эш шунда ки, Мөхәммәд-гали мөселман диненең катлаулы фәлсәфи нигезләрен аңларга сәләтле генә түгел, ә эстетик яктан да бик сәләтле егет булып чыга. Аның таланты аеруча Гарәп каллиграфиясендә ачыла — борынгы Көнчыгыш сәнгате изге китаплар һәм фолиантлар язуда. Һәм аны Казан университетының Көнчыгыш факультетына каллиграфия укытучысы вазыйфасында чакыралар. Ул вакыттагы Н.И.Лобачевский университетының ректоры аның кандидатурасын шунда ук хуплай, ул югары житәкчеләрнең хуплавын көтеп тормыйча, М. Г. Мәхмүдовка укытучылык эшчәнлегенә керешергә рөхсәт бирә. Шуңа рәвешчә, тумышы белән кечкенә татар авылыннан, мәдрәсәнең берничә сыйныф белеме булган — Мөхәммәтгали Мәхмүдов, аннан соң уникаль Русиянең абруйлы уку йортларының берсендә педагог булып эшли — Казан университетында, уңышлы гына студентларга Гарәп язучыларны өйрәтә.

1854-1855 елларда, Көнчыгыш факультеты Казаннан Санкт-Петербургка күчәргәч, Мөхәммәдгали Мәхмүдов татар теле укытучысы булып Казанның беренче гимназиясенә күчә. Бу вакытта ул, университетта укыган башлаган «Татар телен өйрәнүгә гамәли житәкчелек» — өстендә хезмәт тәмамлай, автор сүзләренчә, «рус милләттәшләремне Казан сөйләмә татар теле белән таныштыру» өчен билгеләнгән. Бу дәреслек фәнни түгәрәкләрдә чын сенсация тудыра һәм башкала басмаларында сокландыргыч рецензия казана. Әйтергә кирәк, XIX гасырның 50-нче елларынан үлеменә кадәр, Мөхәммәдгали Мәхмүдов фәнни-мәҗрифәтчелек эшчәнлеген ташламый, төрле белем тармаклары, дәреслекләр һәм педагогик кулланмалар язучы буенча популяр брошюралардан татар теленә рус һәм төрек телләреннән тәрҗемә итү өчен күп көч һәм вакыт сарыф итә.

1876 елда Мөхәммәдгали Мәхмүдов инде бик абруйлы педагог һәм жәмәгать эшлеклесе, Казанда Татар укытучылар мәктәбен оештыруда турыдан-туры катнашты...

Бу мәктәпнең төп бурычы «Казан губернасы татар авылларында рус грамоталыгын тарату өчен магомөтан динендәге яшъ кешеләрне эзерләү» булып тора... Ул тәкъдим иткән дүрт сыйныф белеме рус теле һәм әдәбияты, татар теле, математика, табигать белеме, география, рәсем ясау, педагогика, дин кебек фәннәрне мәжбүри өйрәнүне күздә тотта.

Үз халкын Европа мәдәнияте казанышларына тарту өчен күп эшлэгән Мөхәммәдали Мәхмүдов 1891 елның 31 гыйнварында Казанда вафат була.

1. Вагапова, Ф. Творческое наследие Али Махмудова : [о жизни деятельности знаменитого татарского каллиграфа, мастера книжной миниатюры XIX века А.Махмудова] / Ф. Вагапова // Гасырлар авазы = Эхо веков. – 2012. – № 3-4. – С. 203-207. — URL: <https://echovek.ru/ru/article/vagapova-f-g-tvorcheskoe-nasledie-ali-mahmudova> (дата обращения: 16.02.2026).
2. Вагапова, Ф. Г. Стилистические особенности татарской каллиграфии. Центры переписывания книг / Ф. Г. Вагапова // Становление искусства татарской рукописной и печатной книги XVII- начала XX в. Стилистика и символика. — Казань : Татарское книжное издательство, 2021. — С. 51.
3. Гали, М. Тел галиме, педагог һәм каллиграф Гали Мәхмүдов / М. Гали // Казан утлары. — 1946. — № 1. — Б. 109-113. — URL: <https://kazanutlary.ru/j-archive/journals/1946-1> (дата обращения: 16.02.2026).
4. Загиров, Р. Первый каллиграф Казанского университета / Р. Загиров // Татарский мир = Татар дөнъясы. — 2022. — № 1. — С. 7. — URL: <https://docs.yandex.ru/docs/view?url=ya-disk-public%3A%2F%2FhxUbMTZFllhzqw15CjjWFgsEi1kgCNOzPRnsxE2k7Q3enuVsilTvrQpXKgcUHRLjMq%2FJ6bpmRyOJonT3VoXnDag%3D%3D%3A%2F2022%2Ftm0122.pdf&name=tm0122.pdf&nosw=1> (дата обращения: 16.02.2026).
5. Мөхәммәтгали Мәхмүдов // Татар педагогик фикере антологиясе : 2 томда. 1 том : Борынгы төрки чор-XX гасыр башы. — Казань : Татарстан китап нәшрияты, 2014. — Б. 273.
6. Салихов, Р. Мухамедгали Махмудов / Р.Салихов // Высокогорский район: вчера, сегодня, завтра = Биектау районы : Кичә. Бүген. Иртәгә / Н. К. Ахметзянов, З. З. Хуснияра. — Казань : ИП Хуснутдинова Зилә Зиннуровна, 2015. — С. 162.
7. Салихов, Р. Мухаметгали Махмудов (1824-1891) / Р.Салихов // Очерки истории Высокогорского района Республики Татарстан / Институт истории Академии наук Республики Татарстан, Центр по изучению историко-культурного наследия народов Татарстана ; Администрация Высокогорского района Республики Татарстан ; составители : Р. Р. Салихов [и др.]. — Казань : Мастер Лайн, 1999. — С. 308-311.

«Гали Мәхмүдов үз чорында яшәгән татар галимнәре һәм язучылары арасында иң түбән катлаудан, чын крестьян семьясыннан чыгып күтәрелгән бердәнбер кеше булу белән дә аерылып тора.»

М. Гали

Галимжан Баруди
(Галимжан Мөхәммәтжан улы Галиев)
(05.02.1857-06.12.1921)

Күренекле дин галиме, мәшһүр жәмәгать эшлеклесе, педагог.

«Тәрбия бирүнең төп максаты югары әхлаклы, милләт мәнфәгатьләрен кайгыртучы һәм җәмгыятькә файда китерүче шәхесне тәрбияләү.»

Галимжан Баруди

Галимжан Баруди 1857 елның 17 февралендә Казан губернасының (Татарстан Республикасы Биектау районы) Кече Кавал авылында сәүдәгәр гаиләсендә туа. Малайга өч яшь булганда, аның гаиләсе Казанга күчеп килгән, анда ул Дары бистәсенә урнаша («дары» татарча Баруд, димәк Баруди кушаматы).

1862 елда Галимжанны 2 нче жәмигъ мәчете каршындагы Казанның дәрәжәле «Кәримия» мәдрәсәсенә укырга бирәләр. Тарих, география, математика һәм шәригать фәннәре буенча китапларны өйрәнү процессында Барудиниң үз яшәтешләренә караганда белемнәре югарырак була. 1871 елда укый-укый мәдрәсәнең кече бүлекләрендә укытучы ярдәмчесе вазыйфаларын башкара.

1875 елда Яшь Баруди Бохарага килә, анда җиде ел дәвамында танылган төрек теологлары дәрәсләрендә була, үткән абруйлы галимнәрнең хезмәтләрен өйрәнә һәм яңадан күчереп яза.

Казанга әти-әнисе кушуы буенча кайткач, Баруди шәһәрнең жәмигъ мәчетләренең берсенә имам итеп сайлана. Әтисенең Мөхәммәдийя мәдрәсәсендә укыту мөмкинлеген алгач (бу урын әтисе хөрмәтенә аталган, аның акчасына төзелгән), акрынлап ул Татарстанда гына түгел, аннан читтә дә зур дан казанган. Баруди тырышлыгы белән 20 нче гасыр башында Мөхәммәдийя Россиянең әйдәп баручы ислам уку йортларының берсенә әверелә, анда уку 12 ел дәвам итә (ә 1913 елдан — 14 ел). Мәдрәсә каршында авыл имамнарын яңадан укыту курслары эшли.

Россия ислам динен яңарту хәрәкәтен рухландыручыларның һәм идеологларының берсе буларак, Баруди үз тормышын реформатор карашларын пропагандалауга һәм дини белем бирү системасын камилләштерүгә багышлаган. Яңа методика буенча төзелгән Савадхан әлифбасы («Башлангыч грамота») бик популяр булган һәм 1891-1915 елларда 12 тапкыр бастырылган. Шул ук вакытта ул ижтимагый-сәяси эшчәнлек белән дә шөгыльләнә, Иттифак әл-мөслимин партиясенең Үзәк комитетына керә.

1908 елда, законсыз укытучылар курслары һәм «панисламизм» оештыруда гаепләнеп, Баруди Вологда губернасына сөрелә, ләкин тиздән чит илләргә китәргә рөхсәт ала, сөргенлектә Гарәбстан һәм Сириядә була. 1910 елда ул Казанга кайта һәм, кыенлыктарга карамастан, мәгърифәтчелек белән шөгыльләнүен дәвам итә һәм ике елдан соң хәтта 1906 елда нигез салынган ад-Дин ва-ль-адаб («Дин һәм тәрбия») журналын яңадан башлап жибәрә.

Баруди журнал битләрендә үзенң тафсирын бастырып чыгарган, төп төшенчәләргә яңа аңлатмалар тәкъдим иткән: зәкәт, фи сабил Алла, хәйр, джухд һ.б. Ул үз алдына максат итеп: жәмгыять эчендә тормыш дәрәжәсен күтәрү, икътисадны үстерү һәм эшкуарлык активлыгы, алга таба мәгариф системасын реформалаштыру һәм яхшырту өчен ижтимагый көчләргә берләштерүне куйган була.

1917 елның маенда ул эчке Россия һәм Себер мөселманнарының Үзәк Диния нәзарәтенң жиденче председателе (мөфтие) итеп сайлана һәм большевиклар хакимияткә килгәннән соң бу урынны саклап кала ала.

Галимжан Баруди авырудан соң 1921 елның 6 декабрендә Мәскәүдә вафат була, анда ул ач кешеләргә ярдәм оештыру өчен килгән була, Казанда татар зиратында җирләнә.

1. Баруди варислары : жыентык / ТР Мәгариф һәм фән министрлыгы "Татарстан Республикасы Мәгарифне үстерү институты" ; ТР Биектау муниципаль районы башкарма комитетының мәгариф бүлеген ; "ТР Биектау муниципаль районы башкарма комитетының мәгариф бүлеген Г. Баруди исемендәгә 4нче номерлы Биектау гомуми урта белем бирү мәктәбе ; төзүчеләр : Н. Р. Сабилов, Н. М. Гаязова .— Казан : Иман, 2022 .— 194 б.
2. Баруди, Г. Әхмәд бай / Г. Баруди // Безнең мирас. — 2022. — № 10. — Б. 10-16.
3. Баруди, Г. Вступление ; Остаз Шихабутдин ал-Марджани ; Начало работы ума и другие / Г.Баруди // Шигабутдин Марджани : сборник статей, посвященный 100-летию Ш. Марджани, изданный в 1915 г./ автор предисловий Р. Мухаметшин. — Казань : Иман, 2024. — Б. 269-285.
4. Баруди (Галиев) Галимджан Мухаммаджанович (1857-1921) // Шигабутдин Марджани : сборник статей, посвященный 100-летию Ш. Марджани, изданный в 1915 г./ автор предисловий Р. Мухаметшин. — Казань : Иман, 2024. — С. 488.
5. Баруди Галимджан // Ислам на европейском Востоке : энциклопедический словарь / под редакцией Р. А. Набиева. — Казань : Магариф, 2004. — С. 33-35.
6. Галимжан Баруди / Әдипләребез = Наши писатели : библиографик белешмәлек : 2 томда. 1 том : А-К / төзүче: Р. Н. Даутов, Р. Н. Рахмани. — Казан : Татарстан китап нәшрияты, 2009. — Б. 155.
7. Галимжан Баруди // Татар педагогик фикере антологиясе : 2 томда. 1 том : Борынгы төрки чор- XX гасыр башы / [баш мөхәррир Ф. М. Солтанов]. — Казань : Казан китап нәшрияты, 2014. — Б. 158-161.
8. Галимжан Баруди (1857-1921) // Сабантуй. — 2024. — № 3. — Тышлыкта Галимжан Баруди рәсеме.
9. Гаязова, Н. М. Галимжан Барудиниң тормыш юлын һәм ижатын өйрәнү үзгәчлекләре. — Казань : Иман, 2024. — 181 б.
10. Кыямова, М. Галимжан Баруди турында кызыклы 12 факт / М. Кыямов // Гаилә һәм мәктәп. — 2024. — № 11. — Б. 38-39.
11. Лерон, Л. Хаж сәфәре / Л. Лерон // Безнең мирас. — 2022. — № 12. — Б. 89.
12. Салихов, Р. Галимзян Баруди / Р.Салихов // Высокогорский район: вчера, сегодня, завтра = Биектау районы : Кичә. Бүген. Иртәгә / Н. К. Ахметзянов, З. З. Хуснияров. — Казань : ИП Хуснутдинова Зилия Зиннуровна, 2015. — С. 297-298.
13. Салихов, Р.Р. Галимзян Баруди / Р. Салихов // Очерки истории Высокогорского района Республики Татарстан / Институт истории Академии наук Республики Татарстан,

Центр по изучению историко-культурного наследия народов Татарстана ; Администрация Высокогорского района Республики Татарстан ; составители : Р. Р. Салихов [и др.]. — Казань : Мастер Лайн, 1999. — С. 252-269.

14. Таиров, Н. Галимжан Баруди һәм аның чордашлары / Н. Таиров, И. Таиров // Безнең мирас.— 2025. — № 12. — Б. 28-30. — Тышлыкта Галимжан Баруди рәсеме.

15. Юсупов, М. Галимджан Баруди / М. Юсупов. — Казань : Татарское книжное издательство, 2003. — 205, [3] с.

16. Хисамутдинова, Л. Галимджан Баруди (1857-1921) / Л. Хисамутдинова // Татарские интеллектуалы: исторические портреты / составитель Р.М. Мухаметшин — Казань : Магариф, 2005. — 271 с.

«Барудиньң бар тормышы ике принципта үтте — укырга һәм укытырга...»

Йосыф Акчура

Файдаланылган чыганак

1. Абдуллин, Я. Садри Максуди — олуғ галим / Я. Абдуллин // Казан утлары. —1996. — № 1. — Б. 142. — URL: <https://kazanutlary.ru/j-archive/journals/1996-1?page=2> (дата обращения: 16.02.2026).
2. Высокогорский район: вчера, сегодня, завтра = Биектау районы : Кичә. Бүген. Иртәгә / Н. К. Ахметзянов, З. З. Хуснияр. — Казань : ИП Хуснутдинова Зилия Зиннуровна, 2015. — 409, [6] с.
3. Гайнанова, М. Р. Телдә, фикердә, эштә Садри Максуди / М. Р. Гайнанова // Фәнни Татарстан. —2018. — № 3. — Б. 87-93.
4. Гали, М. Тел галиме, педагог һәм каллиграф Гали Мәхмудов / М.Гали // Казан утлары. —1946. — № 1. — Б. 109-113. — URL: <https://kazanutlary.ru/j-archive/journals/1946-1>(дата обращения: 16.02.2026).
5. Гаязова, Н. М. Галимжан Барудиның тормыш юлын һәм ижатын өйрәнү үзенчәлекләре / Н. М. Гаязова. — Казань : Иман, 2024. — 181б.
6. Гобәйдуллин, Л. Әхмәдһади Максуди мәкаләләре. Ышкуллар ачу / Л. Гобәйдуллин // Казан утлары : сайт, 2011-2026. — URL: <https://kazanutlary.ru/j-archive/journal-materials/2018-9/khmdadi-maksudi-mkallre-yshkullar-achu> (мөрәжәгать итү датасы: 14.03.2026).
7. Заһидуллин, И. К. Хәсәнгата Габәши хатирәсе / И. К. Заһидуллин // Фәнни Татарстан. —2015. — № 2. — Б. 122-136.
8. Районыбыз горурлыгы-якташларыбыз // Муниципаль бюджет учреждениесе «Биектау үзәкләштерелгән китапханәләр системасы» = Муниципальное бюджетное учреждение «Высокогорская централизованная библиотечная система» : сайт, 2026. — URL: <https://vgora-cbs.ru/tt/category/kraevedenie/gordost-rajona-nashi-zemlyaki/> (мөрәжәгать итү датасы: 14.03.2026).
9. Хәсәнгата Габәшинен тууына 150 ел // Татарстан Республикасы Милли китапханәсе : сайт, 2026. — URL: <https://kitaphane.tatarstan.ru/tat/index.htm/news/184068.htm> (мөрәжәгать итү датасы: 14.03.2026).